

XI АСР 1-ЯРМИ САЛЖУҚИЙЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДАГИ СИЁСИЙ ҲОЛАТ

Махамадходжаев Бахромхўжа

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

«Араб тили ва адабиёти ал-Азхар» кафедраси ўқитувчиси

Имом Ал-Ҳалвоний роҳимахуллоҳ Мовароуннаҳрнинг пойтахти Бухоро шаҳрида улғайиб илм олган. Шу зот яшаган даврда Ислом салтанати шарқида қатор муҳим ҳодисалар рўй берган. Бухоро шаҳри Сомонийлар давлатининг пойтахти эди, лекин ҳижрий тўртинчи аср охирига келиб Мовароуннаҳр устидан туркий сулола ҳукмронлик қилган.

Биздаги тарихий маълумотларга кўра Маҳмуд Ғазнавий ва Абу Наср ибн Али ҳижрий 389 йилда Сомонийлар давлатини ағдаришга муваффақ бўладилар. Сўнг Маҳмуд Ғазнавий Ғазна шаҳрида кўним топади ва мазкур шаҳарни ўз давлатининг пойтахтига айлантиради. Элоқхон Абу Наср Мовароуннаҳрга кўз тикади ва натижада Маҳмуд Ғазнавий билан низолашиб қолади. Ғазнавийлар ва қорахонийлар ўртасидаги бу низо Элоқхон Абу Наср ўлиmidан кейин ҳам давом этади. Охир-оқибат Абу Насрнинг акаси султон Маҳмудга сулҳ таклиф қилиб мактуб йўллайди. Мактубда “Сиз Ҳинд ўлкасини забт этиш билан машғул бўлишингиз, мен эса Турк ерларини забт этиш билан машғул бўлишим ҳамда бир-биримизни тинч қўйишимиз Ислом учун фойдалидир” деб ёзилган эди. Маҳмуд Ғазнавийга бу таклиф маъқул келади ва розилик хатини жўнатади. Натижада ўртадаги низо барҳам топиб икковлари кофирларга қарши жанг қилиш билан машғул бўлишади.

Исломни қабул қилган мазкур туркий сулолани тарихчилар элоқхонлар ёки Туркистон хоқонлари деб аташади. Ушбу хоқонийлар (ёки қорахонийлар) сулоласи ҳижрий тўртинчи асрдан бошлаб еттинчи асргача Мовароуннаҳр устидан ҳукмронлик қилган. Уларнинг сиёсати ғалаёнларга бой бўлган, барқарорлик бўлмаган. Уларнинг амирлари ўртасидаги низолар фақат қилич ишга солинсагина ёки бошқа подшоҳлар аралашсагина барҳам топган.

Қорахонийларнинг сиёсий тизими заифлигидан аввал Ғазнавийлар сўнг Салжуқийлар фойдаланишган. Охир-оқибат Салжуқийлар хонадонининг султонлари Маликшоҳ билан унинг ўғли Санжар мазкур ўлка бошқарувини қўлга олишган.

Лекин мазкур юртнинг илк амири Абу Наср Аҳмад ибн Алининг яхши, одил, гўзал хулқли киши бўлганини, шунингдек, дин ва диндорларга муҳаббатли ҳамда илм ва илм аҳлига эҳтиромли бўлганини, уларга яхши муомала қилганини унутмаймиз.

Сўнг тарихчилар ҳижрий 482 йилдаги воқеаларни, яъни Мовароуннаҳр уламоларининг амир Аҳмадхоннинг зулмидан шикоят қилганини эслашади. Чунки мазкур амирнинг хулқи ёмон бўлган, одамлар ундан нафратланишган ва Салжуқий султондан ёрдам сўраб унга яширинча хат ёзишган. “Келиб юртимизни ўзингиз бошқаринг” дейишган. Натижада Маликшоҳ Салжуқий катта кўшин тўплаб Мовароуннаҳрга хужум қилган ва Бухорою Самарқанд устидан ҳукмронлик қилган.

Тарихчилар Мовароуннаҳр кулашининг сабабларидан бири сифатида ҳижрий 609 йилда мусулмонларнинг ўша пайтдаги қорахитой султонга қарши қилган кўзғолонини зикр қиладилар. Чунки мазкур султон бутпараст ва золим эди.

Ушбу даврдаги Ислом салтанати шарқидаги ҳолатга келсак тарихчилар мазкур даврни оғир ва машаққатли ҳодисалар замони деб ҳисоблашади. Бағдоддаги Аббосийлар халифалиги тизимининг заифлиги натижасида сиёсатда ғарбий кучлар пайдо бўлди. Шунингдек, жамиятда нотинчлик ҳукмрон бўлди, мазҳаблараро фитналар юзага келди ва диний ихтилофлар кўпайди.

Баъзи тарихчи уламоларнинг фикрича Аббосийлар халифалигининг заиф бўлишига сабаб халифалар шахсиятининг заифлиги бўлмаган, балки халифаликдаги тизимнинг заифлиги ҳамда марказлаштирилган тизимдан номарказлаштирилган тизимга ўтиш сабаб бўлган. Бундай фикрнинг далили шуки, Аббосийлар халифалиги турли манбалардан куч оларди ва уларнинг энг асосийси Аббосийлар даъват ташкилотининг раҳбарлари эди. Улар кучли даъват ришталари орқали халифалик марказига боғланган эди ҳамда уларнинг бошқа шаҳарларда кўплаб ёрдамчилари бор эди. Шунингдек, уларнинг бошқа кучли бўлимлар билан алоқадорлиги сабабли мазкур тизим Аббосийлар халифалигининг барқарорлигини таъминлаб турарди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, тизимни қувватлаб турган мазкур манбалар ушбу даврда заифлашиб аста-секин йўқ бўлиб кетди.

Бундан ташқари Аббосийлар халифалиги ташкил этилган пайтдан бошлаб Аббосийлар давлатнинг шиори турли халқлар ўртасида тенглик тамойили бўлган. Бироқ халифалик Бағдоддаги марказлаштирилган куч ва номарказлаштирилган кучлар (яъни Аббосийлар давлатининг турли ўлкаларидаги мазкур тамойил натижасида ривожланган номарказлаштирилган кучлар) ўртасида ҳикмат ва аниқлик билан мувозанат ўрнатишга қодир бўлмаган.

Халифалик тизими заифлигининг сабабларидан яна бири шуки, халифалар аввал форсларга сўнг туркларга суянишган, шунингдек, фидокорлик билан уларни турли мансабларга тайинлаб арабларни бошқариш имконини беришган. Ҳолбуки араблар Исломнинг ўзаги ва араб давлатининг асоси эди.

Бундан ташқари, зиндиклар ва ботинийларнинг кўплаб бидъатлари пайдо бўлган. Улар ўзларини мусулмон қилиб кўрсатишар эди, лекин ёмон мақсадларини яширишарди, улар шунингдек, арабий ва исломий давлат асосларини йўқ қилишни режалаштира бошлашди.

Бироқ ушбу даврда Шарқда пайдо бўлган ва ҳокимият жиловини қўлга олган катта кучлар иккита эди: Бувайҳийлар ва Салжуқийлар. Бувайҳийлар уч ака-укадан иборат оила бўлиб, улар Бувайҳнинг ўғиллари Али, Ҳасан ва Аҳмад эди. Бувайҳ Қазвин (Каспий) денгизи бўйидаги дайламлик овчи эди. Унинг фарзандлари ҳаётини лашкарбошилиқдан бошлашган ва Аббосийлар халифалиги тизимининг заифлигидан фойдаланишган.

Бувайҳийлар Форс давлатининг учта шаҳрида ҳукмронлик ўрнатади, сўнг Али ибн Бувайҳ (кўшин тортиб) Аҳвозга сўнг Ироққа юриш қилади. Унинг акаси Аҳмад ибн Бувайҳ эса Воситни эгаллайди. Бағдоддаги баъзи лашкарбошилар Аҳмадга хат ёзишади ва Бағдодга ҳам юриш қилиб бу ерни забт этишини сўрашади. Аҳмад Бағдодга юриш қилади ва шаҳарга киради. Уни халифа Мустакфий Биллаҳ қарши олади. Халифа Мустакфий шу куни Бувайҳнинг ўғилларига турли хил шарафли номлар беради. Уларнинг тўнғичи бўлмиш Алини “Форс юрти соҳиби, давлат устуни” деб номлайди. Ҳасанни “Рай ва Жабал соҳиби, давлат асоси” деб номлайди, Аҳмадни эса “Ироқ соҳиби, давлат қуввати” деб номлайди ҳамда уларнинг номларини ва куняларини пулларга зарб қилиб туширишни буюради. Уларнинг шарқий халифалиқдаги ҳукмронлиги ҳижрий 334 йилдан 447 йилгача давом этади.

Беруний уларнинг ҳукмронлиги ҳақида шундай дейди: “Муттақий халифалигининг охирги кунларида ва Мустакфий халифалигининг аввалги кунларида давлат ва мулк Аббос авлодидан Бувайҳ авлодига ўтди. Аббосий халифалар кўлида дунёвий мулк қолмади, балки фақат диний-этиқодий назорат қолди холос. Аббосийлар авлоди дунёвий раҳбар эмас, балки Ислом пешвоси эди”.

Бувайҳийлар асли форслардан эди ва шийъа мазҳабига эътиқод қилишарди. Тарихий манбаларда ёзилишича, уларда зулм ва туғён ҳолатлари кўп учраган, улар аҳли сунна ва шийъа мазҳаблари ўртасида ихтилофлар кучайишини кўллаб-қувватлашган, ҳаттоки Аббосийлар халифалигини Фотимийлар халифалигига айлантиришни режалаштиришган. Сиёсий манфаатлари бўлмаганда ва ҳокимиятни йўқотишдан қўрқишмаганда шундай қилишарди ҳам. Гарчанд халифани барча имкониятлардан маҳрум қилишган бўлса ҳам бувайҳийлар ўз қудратини узоқ вақт сақлаб қола олишмади, аксинча бувайҳийларнинг амирлари ҳокимиятни тақсимлашда ихтилофларга боришди ва уларнинг аввалги бирдамлигига путур етди.

Аббосийлар халифалиги заифлашгани каби Бувайхийлар ҳам заифлашган пайтда Абул Ҳорис Арслон Ал-Басосирий деган лашкарбоши пайдо бўлади ва кучайиб хатарли бўлиб боради. У охир-оқибат халифа Ал-Қоим Биллаҳни Бағдоддан чиқариб юборади ва минбарларда Мисрдаги Фотимий халифалардан бири бўлмиш Мунтасир Убайдийнинг номига хутба ўқиттиради.

Ана шундай оғир замонда Салжуқийлар пайдо бўлади. Улар қўмондон Туғрулбек бошчилигида Хуросонда ўз давлатини барпо этади. Аббосийлар халифаси Салжуқийлар давлатини тан олади ва мазкур давлат шаръий мақомга эга бўлади. Сўнг халифа Салжуқийлардан ёрдам сўраб уларнинг Бағдодга келишини ва Бувайхийлар истибдодига чек қўйишини ҳамда Басосирий фаолиятини йўқ қилишини сўрайди. Салжуқийларнинг илк султони Туғрулбек ҳижрий 447 йилда Бағдодга киради, Бувайхийларнинг сўнгги амирини қўлга олади ва Басосирий фаолиятини тўхтатади. Шунингдек ҳижрий 450 йилдаги жангда Басосирийни ўлдиради ва халифа Ал-Қоимни Дорул хилофа қароргоҳига қайтаради.

Салжуқийлар ҳукмронлигининг аввалида юртдаги ишлар анча барқарорлаша бошлаган, бироқ гоҳ-гоҳида ғалаёнлар ва фитналар юзага келарди. Хусусан мазкур давр охирида Салжуқий султонлар ўзаро келишолмай давлат бошқаришда мусобақалашгандан кейин бу нарса кўринди. Ҳижрий 465 йилда эса Карх аҳли ва Бобул Басра аҳолиси ўртасида катта фитна чиқиб қирғин-барот жанг бўлади ва кўп одам нобуд бўлади. Кархнинг катта қисмига ўт кетади.

Ҳижрий 482 йилда аҳли сунна ва Карх аҳли ўртасидаги фитна кучайиб кетади ва 200га яқин киши ҳалок бўлади.

Ҳижрий 465-485 йилларда Маликшоҳ Салжуқий даврида содир бўлган хатарли сиёсий воқеалардан бири Ботинийлар ҳаракати бўлиб, мазкур ҳаракат Аббосийлар халифалигига хавф сола бошлайди. Ботинийлар ҳаракати одамлар орасида бузуқ, нотўғри фикрлар тарқатарди. Ботинийлар ҳаракати издошлари ўзларининг адаштирувчи ақийдаларини тарқатишда куч ҳам ишлатишган, йўлига тўғаноқ бўлганларни йўқ қилишга уринишган. Уларнинг бундай жиноятларининг қурбонларидан бири вазир Низомулмулкдир. Ҳижрий 485 йилда Ботинийлар ҳаракати издошларидан бири вазир Низомулмулкни ўлдиради.

Салжуқий султонлар ўз ҳукмронлиги даврида Ироқ ва бошқа тобе юртлардаги ишларни бошқаришган ҳамда мазкур юртларни идора қилиш учун ўз ноибларини тайинлашган. Улар давлатнинг молиявий манбаларини қўлга олиб Салжуқий султонга юборишган. Салжуқий султонлар халифалар билан мусобақалашган ва ҳукмдорликнинг шаклий кўриниши халифаларникига

ўхшаш бўлган, яъни масжидларда ўз номларига хутба ўқиттиришган ҳамда пулларга ўз исмларини туширтиришган.

Салжуқий султонлар ўртасида бирдамлик йўқолиши ва давлатни бошқариш борасидаги низолар натижасида араб ислом уммати турли ерларда заифлик ва тафриқадан азият чека бошлади. Оқибатда Ислом оламига қарши илк салиб юришлари бошланди.

Тарихий манбаларда салибчиларнинг жиноятлари ҳақида шундай ёзилган: “Ҳижрий 492 йилда Овруполиклар Байтул Мақдисга ҳужум қилиб етмиш минг мусулмонни ўлдиришди, жумладан кўплаб уламолар ва диний пешволарни йўқ қилишди”.